

התפתחויות סמנטיות בצירוף "עמד על" בעברית המקראית המאוחרת

כבר לפני שנים ציין יחזקאל קוטשר, במאמרו בנושא הבכואה (calque) הארמית בעברית, ש"בספרי המקרא האחרונים ניכרת נטייה של פועל 'עמד' לפלוש אל תוך תחומה של 'קום'¹. מאמר זה ידון בכיטויה של תופעה זו בצירוף הלשון עמד (בבניין קל) + על, ויוכיח כי בספר דניאל ובספר דברי הימים צירוף זה משמש בהוראה 'התייצב נגד', כלומר הצירוף מורה על התנגדות של אדם או של דבר (נושא הפועל עמד) לאדם או לדבר אחר (מושא מילת היחס על)². מתוך בירור דיאכרוני של מובני הצירוף בעברית המקראית יובהר כי ההוראה 'התייצב נגד' שייכת לעברית המקראית המאוחרת דווקא, בעקבות החלפת קם על בעמד על. הוראה מאוחרת זו משמשת בה לצד ההוראות הידועות בעברית המקראית הקלאסית, הממשיכות להופיע גם בספרות המקראית המאוחרת.

* ראשית מאמר זה בעבודה שנכתבה במסגרת סמינריון על ספר דברי הימים באוניברסיטת פנסילוניה בהדרכת פרופ' יעקב חיים (גי'פרי) טיגאי. עיקרי הדברים הושמעו בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות (תשס"ט) בירושלים, במושב "לשון המקרא: היבטים דיאכרוניים". תודתי נתונה ליושב ראש המושב, פרופ' אבי הורביץ, ולמשתתפיו (ביניהם אבי ואמי, פרופ' אברהם וד"ר טובה ברגר הולץ) על הערותיהם. כן אני מודה לעוזרי במחקר, מר שלמה ודלר, ולמוריי ועמיתיי פרופ' משה ברנשטיין, פרופ' דב ספטימוס, ד"ר אהרן קולר, פרופ' גארי רנדסבורג ופרופ' ראובן (ריצ'רד) שטיינר. את המאמר ערכתי והגהתי בעת שהותי כעמית מחקר במרכז למשפט עברי ולתרבות בת זמננו (Center for Jewish Law and Contemporary Civilization) שליד בית הספר למשפטים על שם בנימין נ' קרדוור. תודתי נתונה לראש המכון, פרופ' סוזאן סטון, ולסגן הנשיא של אוניברסיטת ישיבה, פרופ' מורטון לונגורוב, על רחב ידם.

1. קוטשר, תשל"ז, עמ' ת-תא, וכן קוטשר, תשל"ז, עמ' 102. לספרות נוספת ראה הציונים לשורש עמ' שבתבלה אצל יאנג ורוטקו, 2008, עמ' 204 (מס' 261).
2. הוראה זו כבר מצוינת אצל בן-יהודה (1980, עמ' 4544), אך לא כתופעה בעברית המקראית המאוחרת. ברגי (1983, עמ' 126) ציין הוראה זו כתופעה מאוחרת, ואף עימת את השימוש בדניאל יא, יד עם השימוש בשופטים ט, יח, אך לא העמיק לעיין בכל הכתובים ובספרות הבתרא-מקראית. ברשימת הפסוקים שבהם קום מוחלף בעמ' אצל פולצין (1976, עמ' 148) מופיעים רוב הפסוקים שבהם משמשת הוראה זו (חוץ מד"ב כו, יח), אך פולצין מסתפק ברשימה (חלקית, כנראה) ואינו דן בצירוף עמד עם על או בשימוש בספרות חז"ל. וכבר העיר קימרון (1976, עמ' 295) ש"הזיקה בין הפעלים 'עמד', 'קם' בתולדות הלשון העברית טעונה בירור מקיף".

באבחון ההוראה כתופעה לשונית בעברית המקראית המאוחרת נאמץ את שיטתו הידועה של אבי הורביץ.³ לפי שיטה זו, תופעה לשונית תיחשב כמאפיינת את הלשון המקראית המאוחרת אם היא עומדת בשלוש הדרישות האלה: (1) התופעה מצויה בעיקר בספרות המקראית המאוחרת (אסתר, דניאל, עזרא-נחמיה ודברי הימים); (2) ניתן לעמת אותה עם תופעה מקבילה בספרות המקראית הקלאסית, שאותה היא מחליפה; (3) התופעה משמשת גם במקורות עבריים מהתקופה הבתרה-מקראית, כגון במגילות מדבר יהודה ובספרות חז"ל. בהתאם לדרישות אלה יודגם כי השימוש בצירוף עמד על במובן 'התייצב נגד' נמצא בעיקר בספרות המקראית המאוחרת כתחליף לביטוי קם על בלשון הקלאסית, ושגם בספרות חז"ל מובן זה מצוי.

במחקר המדגים שינוי בהוראת המילים יש לתת את הדעת לא רק על הדרישות הנזכרות, הנוגעות למחקר הלשוני הדיאכרוני, אלא גם על הדרישות הנוגעות למחקר הסמנטי הסינכרוני, דהיינו יש להוכיח שאכן מובן הצירוף עמד על הוא 'התייצב נגד'. בנושא הנידון כאן לא ניתן להוכיח שמילה חדשה מחליפה מילה ישנה או שמבנה תחבירי חדש מחליף מבנה ישן, שהרי הצירוף עמד על משמש בכל רובדי הלשון. על כן כדי להדגים את השינוי החל במשמעות הצירוף, יש לשים לב קודם כולל להקשרים שהצירוף מופיע בהם ולהיעזר בהם בבירור מובנו.⁴ מסקנות העיון הסמנטי הן הבסיס להסקת המסקנות ההיסטוריות באשר לתולדות מובן הצירוף.

הצירוף "עמד על" בעברית המקראית הקלאסית ובספר יחזקאל בעברית המקראית הקלאסית יש לצירוף עמד על המשמעויות האלה:

1. 'נמצא ממעל לחפץ או לאדם' – המשמעות הלוקטיבית הזאת נובעת ישירות

3. הורביץ, תשל"ב, עמ' 15–63. לסיכום השיטה ולספרות נוספת ראה יאנג ורזטקו, 2008, עמ' 12–25. לאחרונה הופיעה ביקורת על שיטתו של הורביץ ועל כל אחד מהבחנים שהוא מציב; ראה יאנג ורזטקו, 2008, עמ' 44–110 ויאנג ורזטקו, 2008. מכיוון שרוב טענותיהם של יאנג ורזטקו נוגעות לבעיית תיארוך טקסטים מקראיים על פי נתונים לשוניים, לא כאן המקום להשיב עליהן. יצוין רק שלכל הפחות בנידון דידן הנתונים אכן תואמים את הבחנים של הורביץ, ועל כן מוצדק השימוש בשיטתו.

4. לדוגמה דומה ראה את העיון במובן השורש דר"ש אצל הורביץ, תשל"ב, עמ' 132–134 ואת ההערה המתודית אצל הורביץ, 1995, עמ' 5 הערה 11. מקרים נוספים שבהם פעלים מהלשון הקלאסית מוחלפים בפעלים אחרים בספר דברי הימים, כנראה עקב התפתחויות סמנטיות בשורשים, ראה אצל יפת, תשכ"ז, עמ' 172–179 וקוטשר, 1982, עמ' 83–84. להערות הנוגעות להתפתחויות סמנטיות בשמות (ולא בפעלים) בעברית המקראית המאוחרת ראה רזטקו, 2007, עמ' 391–395.

מצירוף הפועל עמד עם המילה על. על פי נושא הפועל עמד ומושא מילת היחס על ניתן לזהות כמה גוני משמעות בצירוף:

א. העומד נסמך על (standing on) חפץ:⁵

ויעש את הים [...] עמד על שני עשר בקר (מל"א ז, כג-כה).
 ושנים עשר אריים עמדים שם על שש המעלות מזה ומזה" (שם י, כ).
 וירבעם עמד על המזבח להקטיר (שם יג, א).
 והצפה עמד על המגדל ביזרעאל (מל"ב ט, יז).

ב. העומד נמצא בגובה מסוים מעל (standing over) לאדם, אך לא במגע ישיר אתו:

ויהי ממחרת וישב משה לשפט את העם ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב (שם יח, יג).
 ועננך עמד עליהם (במ' יד, יד).
 ואעמד עליו ואמתתהו כי ידעתי כי לא יחיה אחרי נפלו (שם"ב א, י).

חשוב לציין שבמקרה שגם נושא הפועל וגם מושא מילת היחס מציינים אדם, הכתובים מציינים (או לפחות רומזים) שהאדם ש"עליו" עומדים הוא עצמו אינו עומד, כגון משה היושב בשמות יח, יג ושאול הנופל בשמואל ב א, י.⁶

ג. העומד נמצא במקום מסוים, המצוין במילה הבאה אחרי על (כך ברוב היקרויות הצירוף):⁷

ופרעה חלם והנה עמד על היאר (בר' מא, א).

5. ראה גם שם' יז, ו; מל"ב יא, יד; כג, ג. דומה שבמלכים ב ו, לא ("אם יעמד ראש אלישע בן שפט עליו היום") וביהושע יא, יג ("הערים העמדות על תלם") משמש הצירוף במשמעות דומה. השווה גם יש' כא, ח וחב' ב, א.

6. ראה גם שם"ב א, ט; כ, ט; יא (גופת עמשא). גם בבראשית כד, ל ("והנה עמד על הגמלים על העין") ניתן לפרש את הצירוף באופן זה, כלומר העבד עומד והגמלים רבוצים, אך ניתן גם לפרש את הצירוף על פי משמעות השירות (משמעות 2 להלן), כמשתמע מדברי רש"י. את האפשרות הראשונה אימץ רד"ק בפירושו לפסוק. בסיפור דוד וגלית מופיע הצירוף עמד אל בהוראה דומה: "ויך את הפלשתי אל מצחו ותטבע האבן במצחו ויפל על פניו ארצה. ויחזק דוד מן הפלשתי בקלע ובאבן [...] וירץ דוד ויעמד אל הפלשתי ויקח את חרבו וישלפה מתערה וימתתהו" (שם"א יז, מט-נא).

7. ראה גם בר' מא, פס' ג, יז; דב' כז, יב; לא, טו; יהו' ה, טו; שם"א כו, יג; שם"ב ב, כה; מל"ב ב, פס' ז, יג; ג, כא. יש לציין שבמקרה שלפני הצירוף מופיע פועל המצוין תנועה, הצירוף מורה שהעומד עוצר במקום מסוים (כגון שם"א כו, יג ושם"ב ב, כה). נראה שאת הצירוף בויקרא יט, טז יש להבין על פי המשמעות הלוקטיבית גם כן. על כך ראה מילגרם, 2000, עמ' 1644-1645, ובמיוחד ראה את טענותיו נגד המפרשים את הצירוף על פי המשמעות המאוחרת הנידונה במאמר זה.

המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא (שמ' ג, ה).
והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה (שם ח, יח).

2. 'שירת' – העומד הוא בדרגה נמוכה מזו של מי ש"עליו" הוא עומד:

ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם והוא עמד עליהם תחת
העץ ויאכלו (בר' יח, ח).

והוא שב מן הפסילים אשר את הגלגל ויאמר דבר סתר לי אליך המלך ויאמר
הס ויצאו מעליו כל העמדים עליו (שופ' ג, יט).
ויאמר לכן שמע דבר ה' ראיתי את ה' ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד
עליו מימינו ומשמאלו (מל"א כב, יט).

במקרים אלה המשרת "עומד" בעוד שמי שמשרתים אותו יושב (שופ' ג, כ; מל"א
כב, יט) או נשען (בר' יח, ד), ולפיכך המשרת נראה כ"עומד על" מי שאותו הוא
משרת.⁸

3. 'פיקח' – בהקשרים מנהליים העומד מפקח על ביצוע המעשה המנהלי:

הם נשיאי המטות הם העמדים על הפקדים (במ' ז, ב).
ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל (דב' כז, יג).

לדעת כמה חוקרים לשונו של ספר יחזקאל היא לשון מעבר בין הלשון הקלאסית
ללשון המאוחרת, ולמרות דמיונה ללשון הקלאסית כבר מופיעות בה צורות
מאוחרות.⁹ בדיקת השימוש בצירוף עמד על בספר יחזקאל מאששת את הטענה
הזאת. הוראות קלאסיות של הצירוף – ההוראה הלוקטיבית¹⁰ וההוראה המנהלית¹¹ –

8. תודתי נתונה לעמיתי ד"ר אהרן קולר על תרומתו בפירוש מרכיבי הביטוי בפסוקים אלה. יש
לציין שתרגום NRSV נוטה להתעלם ממשמעות השירות – במלכים א כב, יט ובירמיהו לו, כא
(על פסוק זה ראה הערה 11 להלן) תרגם "standing beside" ובראשית יח, ח "he stood
by them", ורק בשופטים ג, יט תרגם "his attendants". לעומת זאת בתרגום NJPS
"in attendance" בשופטים ג, יט, במלכים א כב, יט ובירמיהו לו, כא, ו"he waited upon"
"them" בבראשית יח, ח.

9. רוקר, 1990, עמ' 177-186. ספרות נוספת בנושא זה מצוינת אצל יאנג ורוטקו, 2008, עמ'
37-40.

10. יח, י; יח, יא; כג, מו; ב, לג; כו, מז; י. ביחזקאל כא, כו; כז, כט מופיע הצירוף עמד אל

בהוראה זו, אך ספק אם יש בכך (ובהופעת עמד אל בירמיהו מח, יט) משמעות היסטורית.
11. יח, מד, כד. הצירוף במובן 'שירת' אינו מופיע כנראה בספר יחזקאל. בירמיהו לו, כא מופיע
עמד מעל במובן זה, אך ייתכן שהמ"ם התחילית במילה מעל נגזרה בטעות אחר המ"ם בסוף
המילה העמדים שלפניה (הצעתו של פרופ' שלום פאול [בעל פה]). אם הגרסה המתוקנת אכן
נכונה, נשתמר הצירוף עמד על במובן זה גם בספר ירמיהו. על לשונו של ספר ירמיהו (הלוא
הוא בן דורו של יחזקאל) ראה יאנג ורוטקו, 2008, עמ' 35-37 וההפניות שם.

משמשות בספר זה, אך לצדן מופיע שימוש המורה על פלישת הפועל עמד אל תחום הפועל קם, שעליה העיר קוטשר.¹² פלישה זו ניכרת בתוספת שם העצם רגל לצירוף עמד על.¹³ תוספת המילה הזאת וההקשרים שבהם מופיע הביטוי מלמדים שעמד על רגל מורה על המעבר למצב זקוף ממצב אחר.¹⁴ הוראה זו ניכרת במיוחד בתיאור החייאת העצמות היבשות, שטרם נבואת יחזקאל אל הרוח הן שכוכות על הקרקע בבקעה (יח' לז, א-ב). את מצבן לאחר הנבואה מתאר הנביא כך: "והנפאתי כאשר צנני ותבוא בהם הרוח ויחיו ויעמדו על רגליהם חיל גדול מאד מאד" (שם, י). את התיאור הזה יש להשוות לתיאור תחיית המת שבא במגע עם עצמות אלישע הנביא: "וישליכו את האיש בקבר אלישע וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו" (מל"ב יג, כא). השוואת הכתובים, המתארים שניהם מעשה חזרה לחיים, מלמדת שבלשונו של יחזקאל הצירוף עמד על רגל מחליף את הצירוף קם על רגל.¹⁵ מבחינת תולדות הלשון החלפה זו היא מסימני הלשון המאוחרת, והופעתה בספר יחזקאל תואמת את הגדרת לשונו של ספר זה כלשון מעבר.

לסיכום, לצירוף עמד על בעברית המקראית הקלאסית שלוש הוראות עיקריות: אחת הנובעת ממובנם המילולי של מרכיבי הצירוף (ההוראה הלוקטיבית על גוניה) ושתיים אידיומטיות ('שירת' ו'פיקח'). על רקע העיון בהוראות אלה ניתן לגשת לסקירת משמעויות הצירוף בעברית המקראית המאוחרת.

הצירוף "עמד על" בעברית המקראית המאוחרת

ההוראה הלוקטיבית של הצירוף עמד על משמשת תכופות בספרות המקראית המאוחרת, בין בניסוחים מקוריים¹⁶ ובין בכתובים בספר דברי הימים המשמרים את הניסוחים בספר מלכים.¹⁷ כמו כן יש לציין שהוראה זו של הצירוף מצויה בביטויים עמד על עמדו¹⁸ ועמד על כנו,¹⁹ המופיעים שניהם רק בספרות המקראית המאוחרת.²⁰

12. הורביץ, 1982, עמ' 94-97; רוקר, 1990, עמ' 149-152.

13. יח' ב, א; לז, י.

14. ראה שם א, כח ("ואפל על פני"), שלאחריו בא הציווי: "בן אדם עמד על רגליך" (שם ב, א).

15. ההפניה ליחזקאל כבר אצל רוקר, 1990, עמ' 149, אך ללא ההשוואה למלכים.

16. נחמ' ח, ד; דה"א ו, כד; דה"ב ג, יג; ו, יג; ז, ו.

17. דה"ב ד, ד (=מל"א ז, כה); ט, יט (=מל"א י, כ); כג, יג (=מל"ב יא, יד).

18. דנ' י, יא; דה"ב ל, טז; לר, לא; לה, י. על הביטוי הזה ראה הורביץ, תשל"ב, עמ' 39-40.

19. דנ' יא, כ-כא. הביטוי משמש באופן אידיומטי במובן 'החליף את מקומו במשרה', וכן מציין את המשרה (השווה בר' מא, יג). למרות זאת מבחינה מילולית הצירוף עמד על משמש כאן במובן הלוקטיבי הרגיל.

20. הצירוף עמד על מופיע גם בביטוי עמד על נפש (אס' ח, יא; ט, טז), שקשה לפרשו על רקע ההוראה הלוקטיבית. ברגי (1983, עמ' 126) השווה את השימוש בפועל עמד בביטוי הזה

לעומת שימוש זה, שהוא נפוץ למדי, שתי ההוראות האידיומטיות של הצירוף ('שירת'²¹ ו'פיקח'²²) אינן נקרות בספרות המאוחרת. מחמשת הפסוקים שלהלן עולה הוראה אחרת לצירוף עמד על שאינה ידועה מהספרות המקראית הקלאסית:²³

ועל שכלו והצליח מרמה בידו ובלבבו יגדיל ובשלוה ישחית רבים ועל שר שרים יעמד ובאפס יד ישבר (דנ' ח, כה).
ובעתים ההם רבים יעמדו על מלך הנגב ובני פְּרִיצי עמך ינשאו להעמיד חזון ונכשלו (שם יא, יד).²⁴
ויעמד שטן על ישראל ויִסֶּת את דויד למנות את ישראל (דה"א כא, א).
ויעמדו בני עמון ומואב על יִשְׁבִי הַר שְׁעִיר הַחֲרִים וְלֹהֵשְׁמִיד וְכַלְלֹתָם בְּיוֹשְׁבֵי שְׁעִיר עֲזֹרו אִישׁ בְּרַעְהוּ לְמִשְׁחִית (דה"ב כ, כג).
ויעמדו על עֲזִיהוּ הַמֶּלֶךְ וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹא לֶךְ עֲזִיהוּ הַקֶּטִיר לֵה' כִּי לְכֹהֲנִים בְּנֵי אַהֲרֹן הַמִּקְדָּשִׁים הַקֶּטִיר צֵא מִן הַמִּקְדָּשׁ כִּי מַעֲלַת וְלֹא לֶךְ לְכַבּוֹד מֵה' אֱלֹהִים (שם כו, יח).

לשימוש בפועל קם ביהושע ז, יב-יג, ותרגם: "maintain oneself". אמנם פסוקים אלה בספר יהושע מתארים הישרדות בפני אויב כזו המתוארת במגילת אסתר, אך בספר יהושע המילה לפני (ולא על) מופיעה אחרי הפועל.

21. השוואת דברי הימים ב יח, יח למלכים א כב, יט מראה שבעל ספר דברי הימים אינו משתמש בצירוף עמד על בהוראה זו, אך יש להסתפק אם אכן לא הכירה (כדברי יפת, 1993, עמ' 765); שמה גרם רצונו להסיר כל התנגדות, ולו ברמז, לעליונותו של האל – אף שהכיר את ההוראה. על השימוש בהוראה זו בתקופה מאוחרת מעיד זכריה ד, יד (על כך ראה מייירס ומייירס, 1987, עמ' 259, המשווים לשופטים ג, יט ולמלכים א כב, יט, אף שהם מתרגמים את הצירוף "stand by"), אך לשונו של ספר זכריה קרובה ללשון הקלאסית.
22. בדברי הימים א ו, יז ("ויעמדו כמשפטם על עבודתם") ובעזרא י, טו ("עמדו על זאת") הצירוף מתפרש על פי ההוראה 'פיקח' אך בדוחק. השימוש בצירוף בדברי הימים א ו, יז נובע מהשימוש באותו שורש בבניין הפעיל (במובן 'מינה לתפקיד') בפסוק הקודם ("ואלה אשר העמיד דויד על ידי שיר"), ומורה כנראה על תוצאת הפעולה (דוד העמיד את הלויים והלוויים עמדו) ולא דווקא על הפיקוח. בדומה לכך, בעזרא י, יג-יד משמש השורש עמד בבניין קל במובן 'נשאר במקום', ואם כן ייתכן שהצירוף עמד על בפסוק טו מורה על אותה פעולה. וכפירוש הזה עולה מתרגום NJPS לפסוק ("remained for this purpose").
23. רש"י מפרש גם את הצירוף עמד על בעזרא י, טו על פי הוראה זו, ובעקבותיו תרגום NRSV ("opposed this"), וכן, בהבעת ספק, בלנקינסופ (1988, עמ' 192). פירוש זה קשה מפני שבשאר הכתובים שבהם משמשת הוראה זו (וכן בצירוף המקביל קם על שבלשון הקלאסית) מושא מילת היחס על מציין אדם, שלא כבעזרא י, טו.
24. לפי רוב התרגומים והפירושים המודרניים הצירוף בפסוק זה אכן מורה על ניגוד בין ה'רבים' למלך הנגב. הכהן וקיל (תשנ"ד, עמ' רעב) פירשו את הצירוף "לסייע בידיו", על פי ראב"ע.

פסוקים אלה מתארים ניגוד, ואפילו ניגוד אלים, בין הגורם (אדם או דמות אנתרופומורפית אחרת), המיוצג בנושא הפועל עמד, ובין אדם אחר, המיוצג במושא מילת היחס על. מכאן עולה שיש להבין את הצירוף עמד על כהבעת יחס של ניגוד בין הדמויות בפסוקים. מיותר לציין שיחס זה מבטל את האפשרות לפרש את הצירוף עמד על בפסוקים אלה על פי הוראותיו האידיומטיות בלשון הקלאסית ('שירת' או 'פיקח'), שהרי הוראות אלה סותרות את המפורש בכתוב. כמו כן אין לפרש את הצירוף על פי ההוראה הלוקטיבית הפשוטה, אף על פי שהוראה זו נקריית בלשון הקלאסית במקרה שגם נושא הפועל עמד וגם מושא המילה על מציינים אדם או יצור חי.²⁵ זאת משום שבלשון הקלאסית הוראה זו משמשת בהקשרים שבהם מפורש, או לפחות נרמז, שהאדם ש"עליו" עומדים אינו עומד, כגון שאל הנופל בשמואל ב א, י. לעומת זאת בחמשת הפסוקים המצוטטים לעיל אין כל רמז שהאדם המיוצג במושא מילת היחס אינו עומד.

עד נוסף המוכיח שהצירוף עמד על בפסוקים אלה מציינ יחס של ניגוד הוא פלישת הפועל עמד לתחומו של הפועל קם בלשון המקראית המאוחרת. בלשון הקלאסית הצירוף קם על הוא המתאר את מעשיו של בעל ריב נגד יריבו, לעתים בתיאור מפורש של אלימות.²⁶ שימוש זה בצירוף קם על בלשון הקלאסית מקביל ישירות לשימוש בצירוף עמד על בפסוקים מספר דניאל ומספר דברי הימים. אם כן לפי השיטה שפיתח הורביץ, ההוראה הניגודית של הצירוף עמד על אופיינית לעברית המקראית המאוחרת. מעיון בכתובים אף ניתן לומר שלפחות בספרי הפרוזה המאוחרים השימוש בעמד על בהוראה זו מחליף לגמרי את השימוש בקם על. הצירוף קם על אמנם מופיע בספר נחמיה ובספר דברי הימים, אך לא בהוראה זו, שאת מקומה ירש הצירוף עמד על.²⁷

אמנם רוב הדוגמות של הצירוף עמד על בהוראתו הניגודית מצויות בספרים שלכל הדעות נכתבו בתקופה המאוחרת, אך דומה כי השימוש בהוראה זו אינו מוגבל

25. ראה לעיל משמעות 1, ס"ק ב.

26. כגון דב' יט, יא; כב, כו; ש"מ"ב יד, ז; עמ' ז, ט.

27. נחמ' ט, ג-ד; דה"א כח, ב; דה"ב כא, ד. בפסוק זה בדברי הימים ב הצירוף מורה על עליית יהורם לשלטון ביהודה; האלימות המתוארת בהמשך הפסוק אינה מכוונת נגד הממלכה כולה (ש"עליה" קם יהורם), אלא נגד אחיו והשרים. הצירוף קם על אכן מורה על ניגוד בתהלים קכד, ב ("לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם"), הכתוב עברית מקראית מאוחרת (הורביץ, תשל"ב, עמ' 160-163). אין בכך כדי לערער את זיהוי הצירוף עמד על כביטוי מקביל המאפיין את העברית המקראית המאוחרת. ולהפך: על סמך השימוש האקסקלוסיבי בעמד על בספרות הכתובה פרוזה ניתן להשיב לביקורת של יאנג ורזטקו (2008, עמ' 82-87) על חוסר הדיוק בקשר להפרוטה.

לספרים אלה. כך עולה מהפסוקים שלהלן, המתארים את העימות בין אנשי עפרה ליואש אבי גדעון:

ויאמרו אנשי העיר אל יואש הוצא את בנך וימת כי נתן את מזבח הבעל וכי כרת האִשֶׁרה אשר עליו. ויאמר יואש לכל אשר עמדו עליו האתם תריבון לבעל אם אתם תושיעון אותו אשר יריב לו יומת עד הבקר אם אלהים הוא יִרֵב לו כי נתן את מזבחו (שופ' ו, ל–לא).

מהפסוקים עצמם עולה כי פירוש הצירוף עמד על פי ההוראה הניגודית הוא המתבקש.²⁸ אך אין במקרה אחד מהספרות הקלאסית כדי לערער את שיוכה של ההוראה לעברית המקראית המאוחרת. ובעוד שבספרות המאוחרת השימוש בקם על בהוראה הניגודית אינו מופיע, בספר שופטים הוא אכן נמצא.²⁹ ויש לציין כי המקרה היחיד בספר שופטים נמצא במעשה גדעון, הכתוב בלשון שעליה יש טוענים שמוצאה מלכות ישראל (לעומת רוב הספר, הכתוב "יהודית").³⁰ אם נכונה טענה זו, הרי עדות נוספת לקשרים (אולי בהשפעת הארמית) שבין לשון מלכות ישראל הקדומה ללשון המקראית המאוחרת, קשרים שכבר הבחינו בהם בעבר.³¹

ההוראה הניגודית של הצירוף "עמד על" בלשון התנאים ובלשון האמוראים מהנתונים המקראיים עולה כי בעברית המקראית המאוחרת הצירוף עמד על מחליף את הצירוף קם על. מבחינת שיטתו של הורביץ, נתונים אלה עומדים בשתיים מהדרישות שהוא מציב; הם מעידים כי ההוראה הניגודית היא תופעה מאוחרת הן מבחינת התפרוסת והן מבחינת העימות עם כתובים אחרים. נותר אפוא לעמוד בדרישה השלישית ולהראות כי הצירוף עמד על משמש בהוראה הניגודית גם בלשון העברית הבתר-מקראית. בדיקה ממוחשבת ב"מאגרים"³² מעלה כי הצירוף משמש בהוראה זו בלשון חכמים.³³

28. נדמה לי כי זה הוא המקרה היחיד מחוץ לספר דניאל ולספר דברי הימים. לעומת זאת ברני (1970, עמ' 199–200) תרגם על פי ההוראה הלוקטיבית ("And Joash said to all who stood by him").

29. שופ' ט, פס' יח, מג.

30. על כך ראה רנדסבורג, 2003, עמ' 8. יש לציין שטענה זו לגבי מעשה גדעון טרם הובררה כל צורכה.

31. הורביץ, תשל"ב, עמ' 179–180; קוטשר, 1982, עמ' 85; רנדסבורג, 2002, עמ' 21.

32. "מאגרים" היא התכנה של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>). כל המובאות מהספרות הבתר-מקראית שלהלן הועמדו על פיה.

33. על פי בדיקה ב"מאגרים" נראה שהצירוף בהוראה זו אינו מופיע בספרות החוץ-מקראית מתקופת הבית השני.

הצירוף בהוראתו זו נקבע בהוספות לברכת הודאה ("על הנסים") לחנוכה – "כשעמדה מלכות יון על עמך", ולפורים – "כשעמד עליהם המן הרשע", וכן בהגדה של פסח – "שלא אחד בלבד עמד עלינו"³⁴. בלשון התנאים הצירוף משמש בתיאורי מעשי אלימות, כגון בדוגמה שלהלן העוסקת בעימות בין עבדי פרעה לבני ישראל היוצאים ממצרים:³⁵

אמרו להם ישראל, וכשיצאנו ברשות פרעה יצאנו, שני' ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה". אמרו להם האקטורין, רוצין ולא רוצין סופכם לקיים דברי מלכות. עמדו עליהם ישראל הכו מהם פצעו מהם הרגו מהם [...]. (מכילתא בשלח, א [עמ' 84]).

נוסף על שימוש בתיאורי אלימות פיזית הצירוף עמד על משמש גם בתיאורים של תביעת תשלום, כגון "היו חמרין ופועלין עומדין עליו בשוק ואמ' לשלחני תן לי בדינר מעות ואפרנסם ואני נתן לך יפה דינר וטריסית ממעות שיש לי בכיס"³⁶. במקרים אלה נושא הפועל מייצג את התובע ואילו מושא מילת היחס מייצג את הנתבע.³⁷ נדמה כי גם את אלה יש לשייך להוראה הניגודית, אף על פי שאין עמם אלימות פיזית, שהרי הוראה זו הולמת יפה את יחסו של בעל החוב לחייב לו. אמנם יש לתת את הדעת על האפשרות שההוראה הלוקטיבית היא המשמשת במקרים אלה, שהרי התובע נמצא קרוב לנתבע. אם כן ראוי לציין שהשימוש בהוראה הלוקטיבית בלשון חכמים – שהוא עצמו אין בו משום חידוש לשוני – שונה בכל זאת מזה שבלשון המקרא. לפי מה שהוצע לעיל, כאשר מושא מילת היחס בלשון המקרא מציין אדם, ההוראה הלוקטיבית משמשת דווקא במקרה שניתן לומר שאותו אדם אינו עומד. בתיאורי תשלום שבלשון חכמים אין לפסול את האפשרות כי גם התובע (ה"עומד") וגם הנתבע (המיוצג במושא מילת היחס) עומדים.³⁸

34. לחילופי הנוסח ראה ב"מאגרים".

35. ראה גם מכילתא עמלק, א (עמ' 177): "עמדו עליו בריונות [...] ועינו אותו במשכב זכור". במכילתא שירה, ו (עמ' 137) מופיע הפועל שבצירוף בבניין הפעיל, אך באותה הוראה ("שמא תעמיד עלי מלך וינצחוני").

36. תוספתא בבא מציעא ד, ט; תיאורים דומים בתוספתא שם ה, ח; ט, כד.

37. השימוש כאן שונה מהשימוש שבו נושא הפועל מייצג את התובע אבל מושא מילת היחס על מייצג את החוב עצמו, כגון "ותעמד על כתובתה" שבלשון האמוראים (בבלי בבא בתרא קלב ע"א).

38. בעיה דומה מציבים המקרים שבהם נושא הפועל עמד הוא נחשול המאיים להטביע אנשים בלב ים (תוספתא כיפורים ב, ד; שם בבא מציעא ז, ד; שם נידה ה, יז; ומקרים נוספים בירושלמי ובבבלי). גם במקרים אלה קשה לקבוע אם מדובר בהוראה הלוקטיבית או בהוראה הניגודית, שלפיה יש לומר שהנחשול הוא יצור הפועל מרצונו לכאורה. דר'המשמעות בצירוף מודגמת באופן מעניין במעשה טיטוס: "עמד עליו נחשול של ים לטובעו. אמ' כמדומה לי

בלשון האמוראים במדרשים ובתלמודים מופיע תכופות הצירוף עמד על ולאחריו הפועל הרג, המציין את מעשה ה"עומד" (עמד על + והרג).³⁹ דוגמה מאלפת במיוחד מופיעה במדרש המספר כיצד הרג קין את הבל אחיו:

ויקם קין וגו' אמר ר' יוחנן הבל היה גיבור מקין. שאין תלמוד לומר ויקם אלא מלמד שהיה נתון תחתיו, אמר לו שנינו בעולם מה את הולך ואומר לאבא, נתמלא עליו רחמים, מיד עמד עליו והרגו (בראשית רבה כב, ח [עמ' 214]).⁴⁰

מדרש זה אינו מעיד רק על עצם השימוש בצירוף עמד על אלא גם על תפקידו כתחליף לצירוף שמשמש בו הפועל קם. במקרא שעליו מבוסס המדרש כתוב: "ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (בר' ד, ח), ואילו המדרש, בבואו לתאר את אותו מעשה בדיוק, ממיר את הצירוף המקראי קם אל⁴¹ בצירוף עמד על. דוגמות אלה מעידות על הקשר בין ההוראה הניגודית של הצירוף עמד על המצויה בעברית המקראית המאוחרת להוראה דומה המצויה בספרות התנאים והאמוראים.⁴² אם כן הרי ההוראה הניגודית של הצירוף עומדת ככל שלוש דרישותיו של הורביץ, ויש לכללה בתופעות הלשוניות המאוחרות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah: A Commentary* (Old Testament Library), Philadelphia 1988
 בן-יהודה, 1980 = א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1980 [ברלין וירושלים תרס"ח-תשי"ט]
 בראשית רבה = י' תיאודור וח' אלבק, מדרש בראשית רבא, ירושלים תשכ"ה [תרס"ג-תרצ"ו]

- שלאליהם של אילו אין גבורתו אלא במים. בא פרעה וטבעו בים. בא סיסרא וטבעו במים. אף הוא עומד עלי לטובעי" (בבלי גיטין נו ע"ב).
39. וכן שימושים דומים ללא הפועל הרג שבהם נושא הפועל מציין מלך אויב (בבלי פסחים ק"ז ע"א), גיס (שם בבא קמא קטז ע"ב) ומלחמה (שם סנהדרין פט ע"ב). דומה לאלה "עמדו עליו והכוחו" (בראשית רבה מב, ג [עמ' 403]).
40. וראה גם דברים רבה נצבים, א [עמ' 114].
41. על הדמיון שבין קם אל לקם על מעידים שמואל א כב, יג; כד, ז. בשמואל א ג, יב מופיע הצירוף עם אל בהטיית הפועל בבניין הפעיל במקום בבניין קל.
42. הדברים אמורים בתופעה הלשונית הנידונה. לא כאן המקום לדון בקשרים נרחבים יותר בין העברית המקראית המאוחרת ללשון חכמים (ובהיעדר קשרים כאלה) או במעמדן של לשונות אלה. על כך ראה טלשיר, תשמ"ז ויאנג ורזטקו, 2008, עמ' 223-249 וההפניות שם.

- R. L. Bergey, *The Book of Esther – Its Place in the Linguistic Milieu of Post-Exilic Biblical Hebrew Prose: A Study in Late Biblical Hebrew*, Ph.D. dissertation, Dropsie College, Ann Arbor 1983
- C. F. Burney, *The Book of Judges with Introduction and Notes, and Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings*, New York 1970
- דברים רבה = ש' ליברמן, מדרש דברים רבה, ירושלים תשנ"ב
- הורביץ, תשל"ב = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב
- A. Hurvitz, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel: A New Approach to an Old Problem* (Cahiers de la Revue biblique, 20), Paris 1982
- A. Hurvitz, "Continuity and Innovation in Biblical Hebrew – The Case of 'Semantic Change' in Post-exilic Writings", *Studies in Ancient Hebrew Semantics* (Abr Nahrain Supplement Series, 4), ed. T. Muraoka, Louvain 1995, pp. 1–10
- הכהן וקיל, תשנ"ד = ש' הכהן ו' קיל, ספר דניאל (דעת מקרא), ירושלים תשנ"ד
- טלשיר, תשמ"ז = ד' טלשיר, "מעמדה של העברית המקראית המאוחרת בין לשון המקרא ללשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז) – ספר היובל לאבא (בנדויד), עמ' 161–172
- I. Young and R. Rezetko, *Linguistic Dating of Biblical Texts, 1: An Introduction to Approaches and Problems*, London 2008
- I. Young, R. Rezetko, and M. Ehrensward, *Linguistic Dating of Biblical Texts, 2: A Survey of Scholarship, a New Synthesis and a Comprehensive Bibliography*, London 2008
- יפת, תשכ"ז = ש' יפת, "חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 165–179, 261–279
- S. Japhet, *I & II Chronicles* (The Old Testament Library), Louisville 1993
- C. L. Meyers and E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8* (Anchor Bible), Garden City 1987
- J. Milgrom, *Leviticus 17–22* (Anchor Bible), New York 2000
- מכילתא = ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, מכילתא דרבי ישמעאל, ירושלים תש"ך

- R. Polzin, *Late Biblical Hebrew: Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose* (Harvard Semitic Monographs, 12), Missoula 1976
- קוטשר, תשל"ז = E. Y. Kutscher, "Aramaic", בתוך: י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' 90–155
- קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, "בבואה (calque) של הארמית בעברית", מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' שצד-תו
- קוטשר, 1982 = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. Kutscher, Jerusalem 1982
- קימרון, 1976 = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976
- M. F. Rooker, *Biblical Hebrew in Transition: The Language of the Book of Ezekiel* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 90), Sheffield 1990
- R. Rezetko, "'Late' Common Nouns in the Book of Chronicles", *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld* (Vetus Testamentum Supplements, 113), ed. R. Rezetko et al., Leiden 2007, pp. 379–417
- G. A. Rendsburg, *Israelian Hebrew in the Book of Kings*, Bethesda 2002
- G. A. Rendsburg, "A Comprehensive Guide to Israelian Hebrew: Grammar and Lexicon", *Orient* 38 (2003), pp. 5–35
- תרגום Tanakh: *The Holy Scriptures*, Philadelphia 1985 = NJPS
- תרגום *The New Revised Standard Version Bible*, New York 1989 = NRSV